

С. С. БОВЧЕВЪ.

БИБЛИОТЕКА СВОЕ. УНИВЕРС.
Вх. № 1359
ПОЛУЧЕНО НА 22 / XII 1925.

II 178

В. - Г. - Ю.
III - 9 - 85

ПРЪДИ ДВАДЕСЕТЪ И ПЕТЪ ГОДИНИ

(Одринското прѣмирие и С.-Стефанский миръ).

(Отпечатъкъ отъ „Българска Сбирка“).

СОФИЯ, 1903 .

Прѣди двадесетъ и петъ години.

(Одринското прѣмирие и С.-Стефанския миръ).

Двадесетъ и петъ години сѣ отъ тогазъ. И днесъ, ний праздуваме 19 февруарий. Цѣла Бѣлгария праздува, скромно, тихо, но тя праздува — славната годишнина на С.-Стефанския договоръ, велико дѣло, разрушено въ Берлинъ, облѣчено въ жалѣйка, която се усѣща особно сега, при днешнитѣ политически условия на нашия животъ.

Прѣдъ мене стоятъ мѣколко нови мемоари за оная значителна епоха; прѣлистямъ ги, чета ги, спомнямъ си прѣживѣното, спирамъ се върху извършеното, забѣлѣзвамъ недовършеното и дира ключа на събитията, ту въ характера на личноститѣ, ту въ интереситѣ на държавитѣ, ту, най-послѣ, въ случайни нѣкои политически съюзи и комбинации. Особно вниманието ми е погълнато отъ свѣдѣнията, що ни даватъ за оная епоха двама непосредствени участници, творци на самитѣ събития: А. И. Нелидовъ и графа Н. П. Игнатиевъ.

Нелидовъ бѣше въ врѣмето на освободителната война директоръ на дипломатическата канцелария при главнокомандующия Велики Князь Николай Николаевичъ старши. По-рано той бѣше единъ отъ първитѣ чиновници въ руското посолство при графа Игнатиева; по-късно, слѣдъ войната, той бѣше дълги години руски посолъ въ Цариградъ, а сега е извънреденъ и пълномощенъ посолъ при италианския дворъ въ Римъ. А. И. Нелидовъ е лицето, което непосредствено е взело участие въ прѣговоритѣ за прѣмирие въ Казанлъкъ и Одринъ, гдѣто се склучи то окончателно. Той е единственното останало живо лице отъ петимата, непосредствени участници въ склучването на Одринското прѣ-

мирие. Сега той ни дава своитѣ лични спомени и бѣлѣжки въ една статия, печатана въ януарската книжка отъ т. г. на „Исторический Вѣстникъ“.

Графъ Игнатиевъ е авторъ на С.-Стефанския договоръ. На 10 февр. т. г. той е чель въ Славянското Благотворително Общество въ С.-Петербургъ единъ крайно интересенъ докладъ, отъ който заключителната часть ние срѣщаме въ в. „Свѣтъ“ (№ 41 отъ т. г.).

Извънредно важни сж свидѣтелствата на тия двама прѣки участници въ края на послѣдната освободителна война. И ний се задоволяваме само въ къси черти да изложимъ главното съдържание на тия два документа. Тѣ се допълнятъ единъ други. А. И. Нелидовъ говори за Одринското прѣмирие — прѣдтеча на С.-Стефанския договоръ. Графъ Игнатиевъ обяснява само послѣдния.

I.

Войната се обяви на 12 апр. 1877 г. въ Кишиневъ лично отъ Александръ II.

Манифестътъ на Царя-Освободителя за обявяването на войната почваше съ тѣзи знаменителни думи: „на всички наши любезни вѣрноподанници е познато живото участие, което ние всѣкога сме вземали въ сѣдбинитѣ на угнетеното християнско население въ Турция. Желанието да се подобри и осигури положението му е раздѣлялъ съ насъ и цѣлиятъ руски народъ, който нинѣ изказва своята готовность къмъ нови жертви за облекчението участъта на християнитѣ на Балканския полуостровъ“.

Минаването на Дунава при Свищовъ се извърши на 12 юний. Врѣменната забава подъ Плѣвенъ и лѣтното несполучливо минаване прѣзъ Балкана се поправиха скоро. Слѣдъ зимното минаване прѣзъ Балкана рускитѣ войски вървѣха като съ побѣдоносенъ ходъ: непрѣкъсванъ редъ отъ побѣди съставиха смѣли страници въ историята на рускитѣ войни*) Като надвиха страшнитѣ прѣгради на природата рускитѣ войски унищожиха турската армия: тѣ разсѣяха послѣднитѣ остатки на нейнитѣ сили. Въ края на 1877 г. прѣзъ коледнитѣ празници Генералъ Радецки съ минаването на Шипченския връхъ плѣни и двадесетъ и петъ хилядната армия на Вейселъ паша. На 31 декемврий великиятъ Князь главнокомандующи прѣнесе своята квартира въ Казанлъкъ. Отъ тукъ дѣйствиата били обрнати въ три насоки: 1) отъ Казанлъкъ право въ Одринъ; 2) прѣзъ Пловдивъ къмъ

*) Въ статията си ние се ползуваме и отъ р. „Прав. Вѣстникъ“, № 15 отъ т. г.

Хасково и Демотика и 3) прѣзъ долината на Тунджа, отъ Ямболъ къмъ Ваково. Генералъ Гурко взема Пловдивъ на 4 ян. и разбива армията на Сюлейманъ-паша. Остаткитѣ на армията му удариха на бѣгъ прѣзъ Родонскитѣ гори и по море се върнаха въ Цариградъ.

Когато авангардътъ на Скобелевъ подъ началството на генерала Струковъ се приближи къмъ Одринъ, турцитѣ очистиха кръвоститѣ и на бърже отетжиха. Турскиятъ неприятелъ съвсѣмъ се смути и залиса. Турцитѣ захвърлиха и пушки и топове прѣдъ казацитѣ и бѣгаха. На 8 ян. генералъ Струковъ, безъ да гръмне, завзема Одринъ; на 10 тамъ стига Скобелевъ, а на 14 идва и великиятъ Князь Главнокомандующи съ главната си квартира. Рускитѣ солдати извършиха чудеса: не ги спрѣха ни разваленитѣ пктища, ни силнитѣ виелици, ни ужасниятъ студъ. И турската сила бѣ смазана. Портата моли за миръ. На 19 ян. въ Одринъ бѣха подписани прѣдварителния миренъ договоръ и условията на прѣмирието, които опрѣдѣляли положението на двѣтѣ страни и разграничителната линия на войскитѣ. Слѣдъ мѣсець Санъ-Стефанскитъ договоръ завърши освободителната война и даде на България новъ животъ и нови идеали. Възражданието на България биде отровено и идеалитѣ ѝ разбити на Берлинскитъ конгресъ. Обаче за това въ всѣки случай сж криви фактори и условия, които нѣматъ нищо общо съ Русия и руското желание.

Първото извѣстие за желанието на турцитѣ да сключатъ миръ, пише г. Нелидовъ, се получи на 28 декемврий 1877 г. въ Ловечъ, гдѣто бѣ дошелъ Великиятъ Князь съ щаба си изъ Богота. Него денъ бѣ получена депеша отъ Пера отъ Рауфъ паша, турски воененъ министръ. Въ тази депеша се искало отъ руситѣ да посочатъ мѣсто за прѣговаряне по прѣмирието. Нелидовъ лично съставилъ още прѣди падането на Плъвенъ условията за миръ, които обяснявали всички подробности за прѣустройството на Балк. полуостровъ. Тѣ били доложени и на Александръ II въ Нордимъ, въ особно съвѣщание. Слѣдъ прѣвземането на Плъвенъ и срѣщу деня на заминаването изъ България на Императора Александра II въпросътъ билъ още единъ пѣтъ разгледанъ окончателно, подъ прѣдседателството на царя и при участието на Вел. Князь, графа Аделсберга, генералитѣ Непокочицки и Милютинъ, графа Игнатиевъ, Хамбургеръ и Нелидовъ. Царьтъ възложилъ техническото водение на прѣговоритѣ на Нелидова.

Отъ Ловечъ на Реуфъ паша отговорили, че прѣговоритѣ може да се водятъ само въ главната квартира, и че прѣмирие може да се заключи само, ако се съгласятъ турцитѣ върху основнитѣ условия на бъдащия миръ. Този день, 28 дек., се получило извѣстие за плѣняването на Вейселъ-пашовата армия. Великиятъ Князь на другия день трѣгва съ главната си квартира въ Севлиево, оттамъ прѣзъ Габрово за Казанлъкъ. Отъ Пера Реуфъ паша пакъ питалъ гдѣ да отидатъ пълномощницитѣ; отговорили му „въ Казанлъкъ“. Тѣзи пълномощници били Серветъ паша и Намъкъ паша. Тѣ стигнали въ Казанлъкъ на 2 януарий. Веднага тѣ били настанени и Нелидовъ отишелъ да ги поздрави отъ името на Великия Князь и да се съгласи върху прѣговоритѣ.

Серветъ паша, току що назначенъ за министръ на външнитѣ работи, билъ европейски образованъ човѣкъ. Слѣдъ парижския конгресъ той билъ турски прѣдставителъ въ Петербургъ и ималъ хубаво положение въ сарая, защото билъ жененъ за дъщерята на Султанъ Абдулъ Меджидова зетъ — Халилъ паша.

Намъкъ паша, осемдесетъ годишенъ старецъ, на млади дни билъ единъ отъ първитѣ турци, проводени да се учатъ въ Франция. Въ 1826 г. той присѣтствувалъ на Акерманскитѣ прѣговори, оттогазъ билъ морски и воененъ министръ, а въ 1890 г. губернаторъ на Джедда, когато тамъ ставало избиването на християнитѣ, слѣдъ което послѣдвало клането въ Дамаскъ и Ливанъ. Намъкъ паша оттогава живѣлъ въ Стамбулъ, познатъ за краенъ фанатикъ.

Когато г. Нелидовъ влѣзълъ въ голѣмата стая на турскитѣ паши, Намъкъ паша, върху единъ отъ миндеритѣ, билъ обърнатъ съ лице къмъ юго-изтокъ и извършвалъ вечерната си молитва — намазъ. И двамата опълномощени били облѣчени въ кѣси домашни кожухчета отъ самочеръ български шаякъ. Намъкъ паша съ достоинство на старъ турчинъ и въ отбрани френски изрази, които се виждало, че отдавна не е употрѣбавалъ, почналъ да говори за Русия, за своето тамъ прѣбывание въ трийсеттѣ години и за уваженieto си къмъ императора Николая I. „Кажете великому Князю“ — казалъ той, че азъ знаехъ и почитаехъ неговитѣ родители. Тѣ бѣха високо-исторически личности. Азъ вѣрвамъ, че той ще се покаже достоенъ за тѣхъ и великодушенъ спрямо насъ. ...А вий, продължилъ той, като се обърналъ къмъ г. Нелидова, вие ни знаете, яли сте хлѣба ни, пили сте водата ни, вие не можете да ни желаете злото и

трѣба да бждете сговорливи и да гледате да облекчите всички затруднения. А прѣди всичко, завършилъ той, — помолете Великия Князь да спре Струкова. Ние видѣхме какъ убиваха женитѣ и дѣцата. Това е напраздно и жестоко изтрѣбване. Господарьтъ ви, който е миролюбивъ и великодушенъ, не може да иска напраздни убийства и разорения. Войната е свършена. Ние додохме да молимъ за миръ. Всѣко по-пататъшно кръвопролитие е излишно.“

Първата работа на пашитѣ била да узнаятъ като какви ще бждатъ условията за прѣмирието. Нелидовъ имъ казалъ, че рѣшенията на Цариградската конференция ще бждатъ значително разширени и усилены, че балканскитѣ държави, които сж взели участие въ войната ще бждатъ наградени, а Русия ще получи военни обезщетения. На другия день пашитѣ се прѣдставили у великия князь, който ги посрѣщналъ съ голѣма почетъ и любезность. Той спомнилъ за прѣбиванието си въ Цариградъ, възхищавалъ се отъ храбростъта и твърдостъта на турскитѣ войски и увѣрявалъ пашитѣ, че Царьтъ желае искрено да заключи траенъ миръ, който да позволи на турци и руси да заживѣятъ като добри съседы и приятели.

„Васъ побудиха на война нашитѣ общи врагове — казалъ той. — Тѣ се ползватъ отъ нашитѣ крамоли, за свои стоги. Не ги слушайте, имайте довѣрие въ Императора и вие ще видите, че никой не ще е въ състояние да ви смути“. — „Ние чувствуваме, — отговаряли турцитѣ, — че направихме голѣма грѣшка, като почнахме войната и желаемъ сжщо траенъ миръ. Но за това трѣба условията да не бждатъ много обременителни за насъ и да не подкопаватъ нито силата, нито достоинството на Отоманската империя. Турция е уморена. Населението ни прѣтърпѣ неизброими загуби, постигнаха го огромни злочестини; бждете великодушни къмъ насъ“...

Около масата насѣдали освѣнъ Великия Князь, опълнощенитѣ и А. И. Нелидовъ, а сжщо и генералъ Непокоицкий. Тогава главнокомандующиятъ, споредъ полученитѣ изъ Петербургъ прѣдписания, попиталъ турцитѣ, какви прѣдложения му сж донесли. Серверъ паша отговорилъ, че тѣ не сж получавали никакви особни инструкции по тоя прѣдметъ. Заявено имъ било отъ Цетербургъ, че само слѣдъ приемане основанията на мира, ще бжде възможно да се прѣкратятъ военнитѣ дѣйствия. Тѣ сж пратени да чуютъ какво се иска отъ тѣхъ.

Намъкъ паша прѣкъсналъ другаря си. „Историята раз-
 права, — казалъ той, че когато Александръ Знаменитий (le
 f.-m.-ix — той говорѣлъ за Александръ Велики) покорявалъ
 Азия, при него довели единъ царь, на когото той разбилъ вой-
 ската, завоевалъ владѣнията, заграбилъ съкровищата. „Какъ
 искашъ да се отнеса съ тебъ?“ — попиталъ Александръ. „Ти
 ми отне владѣнията, богатствата, войската, — отговорилъ ца-
 рьтъ. — Отнеси се съ менъ като съ побѣденъ.“ Александръ
 му върналъ съкровищата и владѣнията и го направилъ свой
 най-вѣренъ съюзникъ. „Ваше Височество! ние додохме при васъ,
 като побѣдени. Отнесете се съ насъ, както Александръ!“

Този разказъ въ източень вкусъ произвелъ на всички силно
 впечатление. Но на Намъкъ-паша било отговорено, че тукъ не
 е дума за проста свада между двама съсъди и не за завоевания.
 Войната бѣше прѣдприета за освобождение на угнетеното насе-
 ление, въ сѣдбата на което цѣла Европа взе участие, като му
 призна известни права. Султанътъ трѣбало да разбере необхо-
 димостта да изпълни това искане.

— „Въ таквъ случай, — казалъ Серверъ Паша, ние
 бихме могли да вземемъ за основа на прѣговоритѣ рѣшенията
 на цариградската конференция, които тогава бѣха отвъргнати отъ
 Портата. Тѣ доста обезпечаватъ сѣдбата на тѣзи населения“.

— „Но туй, което е могло да се счита за достатъчно
 прѣди войната, — казалъ г. Нелидовъ, — не може да бжде
 удовлетворително слѣдъ всичкитѣ принесени отъ насъ жертви,
 за които ние сѣщо трѣба да получимъ награждение.“

Подиръ този прѣдварителенъ разговоръ Великиятъ Князь
 заповѣдалъ да се прочетатъ проведенитѣ въ дипломатическата
 канцелария основания на мира. Първата статия отъ тѣхъ уреж-
 дала, че България въ съставъ на мѣста, гдѣто болшинството на
 населението е българско и никакъ не по-малко отъ това, което
 е било рѣшено въ Цариградска Конференция, се възвежда въ
 самостоятелно княжество, което плаща данъкъ, има цародно пра-
 вителство и мѣстно опълчение. Турска войска тамъ нѣма да има.
 Другитѣ статии припознавали независимостта на Черна Гора
 съ мѣстата, които черногорцитѣ били завзели въ войната. Уреж-
 дала се независимостта на Сърбия и Румъния съ поземелно въз-
 награждение; ввеждало се автономно управление въ Босна и
 Херцеговина и сѣщо такъвъ реформи въ другитѣ християнски
 области на Турция. Най-послѣ, Портата се задължавала да въз-

награди Русия съ пари или земя и да ветжни съ руското правителство въ прѣговори за оздравяване интереситѣ му въ проливитѣ (Босфорски и Дарданелски) и за сключване окончателенъ миръ. Турскитѣ войски били длъжни да напуснатъ Русе, Видинъ, Силистра и Ерзерумъ и да се установи демаркационната линия.

Когато дошла дума за отдѣляне изъ състава на Турция голѣмата и богата областъ България, която служела за основа на султанскитѣ владѣния въ Европа, турскитѣ паши били като смазани. „Това е съсипването на Турция — казалъ съ горчивина Серверъ Паша, — подиръ това което ни отнемате, какво ни остава?“ — „Напротивъ, — възразилъ великиятъ князь, — това е нейното спасение и единственото срѣдство да завържимъ приятелски сношения на яки основи“ — „Но ние и безъ туй сме вече съсипани, — казалъ Намъкъ паша, — пъкъ вие искате още военно възнаграждение. Нашитѣ срѣдства сж изчерпани; отъ гдѣ ще вземемъ пари да Ви платимъ?“ Казано му било, че вмѣсто паритѣ можело да се намѣрятъ и други начини за удовлетворение, напр. поземелни отстъпки. Пашитѣ се мѣчили много да извикатъ снисхождение у руситѣ, особно да спратъ веднага военнитѣ дѣйствия. Великиятъ Князь обаче имъ далъ да разбератъ, че условията не могатъ да бждатъ нито измѣнени, нито смекчени, и че колкото повече се бавятъ, толкозъ по-злѣ за тѣхъ, защото рускитѣ войски напрѣдватъ и отъ Петербургъ може да прѣдложатъ други по-тежки условия. Сжщото имъ говорили Нелидовъ и Непокоицкий. Подиръ единъ часъ засѣдане, на турцитѣ дали 24 часа за обеждане. Слѣдъ нѣколко часа Великиятъ Князь получилъ извѣстие за вземането на Одринъ и го съобщилъ на нашитѣ чрѣзъ Мокеева, бивши втори драгоманъ на Цариградското Посолство.

На другия день сутринята турскитѣ паши се явили за прѣговори въ черни официални сюртуци съ ордени, но тѣхниятъ видъ обѣщавалъ малко добро. Тѣ прѣдставили отговоръ на рускитѣ мирни условия, които приемали все съ оговорки, а за България не давали дори и онова, що рѣшила Цариградската конференция. Отговорило имъ се, че не може да става никакво търгуване и че е необходимо веднага да приематъ всички условия. „Ние сме съгласни съ тѣхъ, — казалъ Серветъ Паша, — но да се направи България полу-независимо княжество е нарушение цѣлостта на Османската Империя. Подиръ това властта на Султана

на Босфора нѣма да има залогъ за съществуване и ние трѣба да си идемъ въ Азия“.

Напусто се старалъ Великиятъ Князь да ги убѣдява, че под-писването на тѣзи условия е неизбѣжно, че рускитѣ войски ще ударятъ къмъ Цариградъ, че тогава властта на Султана ще бжде съвсѣмъ разклатена и империята ще бжде въ опасностъ. „Нека загине“! — извикалъ съ отчаяние Намъкъ Паша, — по-добрѣ да паднемъ отъ сила, отколкото да подпишемъ собственото си унищожение“. — „Ние не сме упълномощени да се съгласяваме на автономия за България, прѣкъсналъ по-спокойно Серверъ Паша“. Слѣдъ това пашитѣ поискали врѣме да получатъ наставления отъ Цариградъ, като казали, че не могатъ да поематъ такъвъ отговорност отгорѣ си.

„Има важни исторически минути, — казалъ Великиятъ Князь на турскитѣ паша, — когато държавниятъ мъжъ трѣба да има смѣлостъ да вземе отгорѣ си тежка отговорностъ, ако подобенъ подвигъ отъ гражданско мъжество може да спаси отечеството му отъ гибель“. Пашитѣ поискали два часа да мислятъ. Въ 4 ч. тѣ се явили и казали, че не сж измѣнили рѣшенията си, че не могатъ да приематъ особно първата статия за България и че трѣба да искатъ наставления отъ Султана. Отговорило имъ се, че прѣговоритѣ се прѣкъсватъ и че главната квартира се прѣмѣства, но разрѣшава се на пашитѣ и тѣ да идатъ съ Великия Князь и да проведатъ нароченъ човѣкъ въ Цариградъ.

II.

На 14-ий януарий Великиятъ Князь съ свитата си влѣзалъ тържествено въ Одринъ, посрѣщнатъ отъ християнското население. На другия день стигнали турскитѣ паша, които получили разрѣшение за по-бързъ отговоръ да пратятъ въ Цариградъ особенъ куриеръ прѣзъ рускитѣ аванпости. День слѣдъ това били получени по телеграфа изъ Петербургъ отговори на въпроситѣ, които Великиятъ Князь поставилъ, вслѣдствие на прѣговоритѣ съ пашитѣ въ Казанлъкъ. Царътъ не се съгласявалъ на никакви измѣнения въ условията за мира, а приемалъ да се даде тридневенъ срокъ на турцитѣ. Ако ли и въ туй врѣме не се добие нищо, да се изпроводитъ обратно въ Цариградъ. Въ това врѣме и пашитѣ получили дълга денеша отъ Цариградъ и поискали ауденция у Великия Князь. Такава ауденция имъ била назначена на 18 ий януарий.

Великиятъ Князь живѣялъ тогазъ въ одринския конакъ. Тамъ се явили турскитѣ пашь, мрачни и съсицани, съ видъ на хора, готови да се подчинятъ на неизмѣнното рѣшение на сѣдбата и на силата, прѣдъ която даже коранътъ повелява да се покланятъ като прѣдъ нагледно проявление на волята на Всевишния.

— „Какво ми носите“? — попиталъ влѣзлитѣ паши Великиятъ Князь.

— „Ваше Височество, — отговорилъ развълнувано Намъкъ Паша, — ние получихме заповѣди отъ Султана. Смисльта имъ може да се изрази въ кѣси думи: вие сте побѣдители, вашето честолюбие е удовлетворено. Турция е унищожена“.

— „Тя е спасена! — възразилъ Великиятъ Князь. — Вие се отгървате отъ грамадна опасност. Войскитѣ ми сж при стѣнитѣ на вашата столица. Ако се забавѣхте още, работата щѣше да вземе съвсѣмъ други край, и азъ, да си призная, се чуда, че, слѣдъ одържанитѣ отъ насъ побѣди тази недѣля, въ Петербургъ се съгласиха да не промѣнятъ основнитѣ условия на мира“.

Великиятъ князь възложилъ на Нелидова да приготви акта съ условията на мира, а на генералъ Непокоицицкий, началникъ на щаба, и на помощника му генералъ Левицкий, както и на чиновника отъ дипломатическата канцелария Аргирополу, било възложено да приготвятъ военната конвенция за разположението на войскитѣ и демаркационата линия. Най-послѣ, въ четвъртъкъ, на 19-ий януарий, въ 6 ч. вечерята, актътъ за прѣмирието билъ подписанъ отъ Великия Князь и отъ султановитѣ прѣдставители. Присѣтствували при това генералъ Непокоицицкий и А. И. Нелидовъ. Минутата била тържествена. Тукъ се рѣшила сѣдбата на най-голѣмата часть население въ Евр.-Турция, тукъ се раждала и България.

Когато, откакъ подписалъ първи името си, Великиятъ Князь прѣдалъ перото на Серветъ Паша, а подиръ него дошелъ редъ за Намъкъ Паша, старецътъ едвамъ можелъ да надвие своето вълнение: съ разтреперана рѣка поелъ той перото, сѣкашъ се бавѣлъ и, най сетнѣ, съ невѣренъ почеркъ написалъ името си, а горчива сълза капнала по старческата му буза. Великиятъ Князь дружески го потупалъ по рамото, но Намъкъ Паша не можалъ да продума и само съ чувство стисналъ подадената му отъ вѣза рѣка. — Подиръ часъ била подписана и военната конвенция. Турцитѣ си заминали.

Великиятъ Князь излѣзалъ на салона и съ звученъ гласъ извѣстилъ на събранитѣ за прѣкратаването на военнитѣ дѣйствия и подписването на прѣмирието. Гръмливо, горещо и чисто-сърдечно „ура“ било отговора на дълбокопрочувстванитѣ думи на главнокомандующия. Този викъ билъ подхванатъ отъ солдатитѣ, които стоели въ двора на конака. Отъ тукъ той прѣминалъ на улицата и бърже се разлѣлъ до най-далечнитѣ покрайнини на града. Тукъ веднага се извършило благодарствено молебствие за сполучливото и блѣсково свършване на войната.

III.

Доста откъслечни сж свѣдѣнията, които ни дава графъ Игнатиевъ за подписването на С.-Стефанския договоръ. Още въ началото на януарий 1878 г. царьтъ му възложилъ да състави проектъ за бѣдащия договоръ съ Турция. Графьтъ го пригответилъ въ 24 часа и на другия денъ се разисквалъ въ присѣствието на рускитѣ дипломати. Това било Санъ-Стефанския договоръ, но съ голѣми прибавки. Така напр. всички турски броненосци минавали въ рѣцѣтъ на Русия и по този начинъ на Черно-море възкрѣсвалъ силенъ руски флотъ. Графьтъ поддържалъ да се върви незабавно къмъ Цариградъ, да се занематъ около него височинитѣ и само тогазъ признавалъ за своеврѣменно да се диктуватъ на турцитѣ условията на мира. Царьтъ се съгласилъ. Графьтъ трѣгналъ въ главната квартира. По пътя се спрѣлъ за 3 дни въ Букурещъ за да съобщи на румънското правителство желанието на Царя — да се присѣдини къмъ Русия откъснатата отъ Бесарабия частъ. Като прѣминалъ Шипка, въ Казанлъкъ той узналъ, че Главнокомандующиятъ внезапно заключилъ прѣмирие. Положението за прѣговори било най-неблагоприятно. Цариградъ, като билъ далечъ, въ безопасностъ, турцитѣ не могли да бѣдатъ отетъжчиви, а политическото положение въ това врѣме било таквозъ. Англия, отъ която още въ началото на войната имало страхъ, че ще вдигне флотата си къмъ проливитѣ и оттамъ ще дѣйствува противъ руситѣ, слѣдила редовно веѣка стѣпка на руската войска. Когато се разбрало, че ще се отива къмъ Цариградъ, английскиятъ премиеръ графъ Дерби прѣдложилъ на Русия или прѣмирие или тозъ часъ ще заповѣда на флотата си да трѣгне. Ако стане прѣмирие, той давалъ честна дума да бѣде неутраленъ. Великиятъ Князь, като не желалъ да идва работата до война съ Англия, се съгласилъ, но скоро Дерби си

подадъ оставката и на негово мѣсто билъ назначенъ Дизраели, който не считалъ честното слово на прѣдшественика си обязательно и за него, и, като се възползувалъ отъ прѣмирието, дигналъ английския флотъ къмъ Дарданелитѣ.

На 11 февруарий графъ Игнатиевъ прѣдумалъ великия князь да трѣгне напредъ къмъ Цариградъ. На 13 февр. вечерта рускитѣ войски се приближили къмъ Цариградъ, но военитѣ дѣйствия се спрѣли. Великиятъ Князь и графъ Игнатиевъ на конѣ отишли въ селото Санъ-Стефано, гдѣто били посрѣщнати отъ турекитѣ опълномощени на чело съ военния министъръ и почнали прѣговоритѣ за миръ. Турцитѣ се съгласявали на увеличението на Черна-Гора, признавали и свободата на България, която тѣ, споредъ графа Игнатиева, считали за себе си съвѣмъ неопасна, дору и въ бъдащето, но особено дълго врѣме не се съгласявали за Сърбия, която тѣ считали за главна виновница на войната и която нѣколко пжти ги била.

Нѣколко пжти се прѣкъсвали прѣговоритѣ и пакъ се захващали. Ужасно било състоянието на войската, която искала да върви въ походъ, а стояла прѣдъ стѣнитѣ на Цариградъ и не смѣяла да влѣзе въ него. Веднѣжъ, слѣдъ упоритостта на турцитѣ, прѣговоритѣ пакъ се прѣкъснали, графъ Игнатиевъ дошелъ при главнокомандующия и му казалъ: „дайте ми една дивизия; Скобелевъ навѣрно ще дойде подиръ мене и ще прѣвземемъ Цариградъ.“ На 17 февр. се получила телеграма отъ Горчакова, м-ръ на външнитѣ работи че Англия заплашва съ война, та да се не повдига въпросъ за броненосцитѣ, които гр. Игнатиевъ настоявалъ да се взематъ отъ турцитѣ. На 18 февр. късно вечерта получило се извѣстие отъ Петербургъ, че този договоръ ще бѣде прѣдварителенъ, прелиминаленъ, а окончателнитѣ условия ще се разгледватъ на европейския конгресъ.

„Всички усѣтиха рѣцѣтѣ си като отрѣзани, казва графъ Игнатиевъ, всички разбраха съ какво то ще се свърши за Русия.“ Цѣла нощъ работили, прѣписвали, свѣрявали договоритѣ, чертали карти и свършили късно на другия день 19 февр. Когато подписвали Санъ-Стефанския договоръ часѣтъ билъ около 6 вечерта. Това закѣснѣване извикало цѣлъ редъ мѣмрения въ лагера. Великиятъ Князь, свитата му, генерали и военачалници всички очаквали минутата съ нетърпѣние. Билъ назначенъ въ 2 часа парадъ по случай възшествието на прѣстола на царя. Но два часа миналъ. И парадѣтъ билъ отложенъ. Деньтъ билъ то-

пълъ, но навъсенъ, вѣтровитъ и почвало да ржмоли дребенъ дъждецъ, който самъ не знаахъ да тръгне ли като изъ ведро или да си зареди по есенному, за цѣли денонощия. Въ три часа ново отлагане и за неопрѣдѣлено врѣме... Това вселило въ душитѣ още повече недоумѣние. А може въ Одринъ и да не е подписванъ никакъвъ миръ, а може и до сега да не е подписанъ!*) Това недоумѣние се разглася още низъ голѣмата навалица, дошла отъ Цариградъ и околноститѣ, съ карети и пѣшѣ, която почнала да се разотива. Вече досадлива нетърпѣливостъ и огриженостъ почва да се явява и по лицата на началници, бавно ходящи по фронта; войницитѣ се прозиватъ и, като се притѣсняватъ, мѣнятъ крака, а дъждецътъ все ржмоли и ржмоли на рѣдки дрѣбни капчици, и западниятъ вѣтъръ си шуми, разтресва почтеннитѣ кжсове на гвардейскитѣ знамена; зеленитѣ пѣнисти вълни на Мраморно море се слагатъ една на друга и съ грохотъ се разбиватъ о каменистия брѣгъ. Тозъ непрѣкъснатъ измѣренъ шумъ сжщо става монотоненъ и като че приспива...

— Ей сега, момчета — приказватъ помежду си солдатитѣ — да каже салтъ Николай Николаевичъ: „юнаци, хайде на Цариградъ!“ за мигъ, кажи, ще прѣхвъркнемъ, и артъкъ турчинътъ да не чака вече пардона!... Колко врѣме ни кара да чакаме на халость!“

Къмъ 5¹/₂ — великиятъ князь съ свитата си на конь се спира прѣдъ войската. Нѣщо се минава още десетъ минути и полковникъ Орловъ отърча и долага, че мирниятъ Санъ Стефански договоръ е подписанъ тазъ минута, и че графъ Игнатиевъ, който ей сега ще се яви на полето, желае лично да обяви това на Негово Височество. При това Орловъ вади изъ джеба си и сочи Великому Князю перото, съ което е станало подписването. Слѣдъ нѣколко минути, на полето се търкала каляска, въ която графъ Игнатиевъ, изправенъ и държащъ се за козлитѣ, въ лѣвата си рѣка носи свитѣкъ книга, вѣроятно самия договоръ. Скача той бърже отъ колата, приближава се къмъ главнокомандующия и съ довольно свѣтло лице обявява, че всичко е свършено и поздравлява Негово Височество съ миръ. Великиятъ Князь, съ свалена шапка и, като я държи високо надъ главата си, извиква първото „ура,“ което въ сжщия мигъ се подхваща отъ цѣлата свита, шапкитѣ на която се замърдали въ въздуха. Великиятъ князь почва да обхожда съ поздрави всич-

*) Изъ кореспонденцията на писателя Всеволодъ Крестовскій до „Правителствени Вѣстникъ“ отъ 19 февр. 1878, 11 часа вечерята.

китѣ три линии на отряда... и „урата“, като става по-гръмлива и гръмлива, ехти въ полето къмъ брѣга на морето посѣто съ бѣли платна. Тѣзи викове сигурно сж били чувани, ако не въ самия Цариградъ, то навѣрно въ прѣдградията му, защото турцитѣ, щомъ се разнесло това „ура“, наизкачали изъ своитѣ палатки и се наредили на петъ колони, готови за бой. А вѣроятно „урата“ се е чула и въ самия Цариградъ, благодарение на вѣтъра, що духалъ отъ западъ. По молба на турскитѣ опълномощени, нѣмало топовни поздравления за да не се стрѣне и безъ това възбуденото цариградско население. Турскитѣ наши заминали слѣдъ малко.

Около главнокомандующия тѣсно се сгжстила офицерска навалица; той съ гръмливъ гласъ, при въцарилата се гробна тишина, съ гласъ колкото можель, извикалъ: „Поздравляю васъ, ребята! Господь благословилъ насъ миромъ!“ Слѣдъ тѣзи думи нови възторженно „ура“ се раздали, не мѣквали дълго врѣме, подхванали го народната маса изъ срѣдата на която шапки захвърчели на възбогъ. Между това, Великиятъ Князь, като се обърналъ къмъ събранитѣ офицери, благодарилъ имъ за всички трудове, лишения и подвиги и имъ напомнилъ че тѣ оправдали на дѣло подготовката своя и на солдатитѣ си отъ мирно врѣме и надѣждитѣ на Царя и Русия. Слѣдъ това билъ отслуженъ молебень, при който билъ отслужено съ коленопрѣклонение и възгласение многолѣтие Царю, Цесаревичу, на главнокомандующия и на царствующия домъ, слѣдъ това вѣчна паметъ за падналитѣ и пакъ многолѣтие „на побѣдоносното руско войнство.“ Вече се здрачило... И въ този сумракъ се извършилъ възторженно-настроенъ, рѣдъкъ въ историята парадъ върху историческата почва на крайбрѣжието на Мраморно море, прѣдъ самия Цариградъ, грѣиналъ въ мириади огънчета. И се създаде тази вечеръ България, въ прѣдѣли, за каквито коняѣха най-славнитѣ българеки господари, Крумъ, Симеонъ, Асѣнъ, отъ дълбоката старина и за каквато цѣль тѣ идваха съ своитѣ дружини до това сжщото мѣсто. Отъ тука е била изпроводена веднага и слѣдната депеша Императору Александру Николаевичу отъ неговия братъ главнокомандующия Николай Николаевича:

„Имамъ щастие да поздравя Ваше Величество съ подписването на мира. Господь ни сподоби, Господарю, да довършимъ прѣдприетото отъ Васъ велико, свято дѣло. Въ деня на освобождението на селянитѣ, Вий освободихте христианинѣ изъ подъ мюсюлманското иго.“

На 24 февр. договоръ билъ утвърденъ отъ Султана и Реуфъ-паша билъ изпроводенъ въ Петербургъ. Като се прѣдставилъ на царя той сложилъ договора въ краката му и казалъ: „Турция е въ краката на Ваше Величество“.

Берлинскиятъ конгресъ стана въ юлий 1878 година. Той докара почти до нищо всички руски побѣди. Санъ-Стефанскиятъ договоръ се съвсѣмъ осакати, Черна-Гора вмѣсто свободно, доста голѣмо княжество се обърна на малко, полузависимо отъ Австрия. Тя доби едвамъ четвъртината отъ земитѣ, що ѝ се дадоха въ Санъ-Стефано, лиши се отъ воененъ флагъ и не може да има военни кораби. Водитѣ на Черна-Гора сж закрити за Русия и за другитѣ държави, освѣнъ за Австрия, която има морски, полицейски и санитаренъ надзоръ на черногорското крайбрѣжие. За желѣзни пѣтища Черна-Гора трѣбва да се съгласява съ Австрия. Отъ Сърбия откъснаха Ново-пазарския санджакъ съ Митровица, а сжщо и Стара-Сърбия. Австрия получи Босна и Херцеговина. България стана три пѣти по-малка. Споредъ Цариград. Конференция до войната турцитѣ правѣха България по голѣма, отколкото въ Берлинъ подиръ побѣдоносната война. Отъ нея отнеха цѣла Македония и отдѣлиха Източна-Румелия; часть отъ Добруджа населена съ българи, се отстѣпи на Румѣния. Турската контрибуция, която Портата трѣбваше да даде на Русия намѣсто 1,400,000 р. се намали на 300,000 р.

Излишно е да прибавяме отъ себе каквито и да били разсѣждения върху това, което черпимъ главно отъ двамата непосредственно участващи въ великитѣ събития личности. И графъ Игнатиевъ, и А. И. Нелидовъ внасятъ въ историята на нашето освобождение нови, важни и крайно любопитни освѣтления. Ний счетохме за свой дългъ да ги изнесемъ на явѣ прѣдъ българското читателство. Въ днешно врѣме, когато участъта на Македония, нераздѣлна часть на българскитѣ екзархийски земи, на България отъ цариградската конференция, на България отъ С.-Стефанския договоръ, е пакъ прѣдметъ за грижи на европейската дипломация, спомнянето на великитѣ събития е много поучително.